

Діалектика поєднання технологічних та суспільних аспектів економічного розвитку

Т. МОСІЙЧУК

ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

Досліджено закономірності взаємодії технологічних і суспільних аспектів економічного розвитку, виділена фаза технологічно детермінованого загострення суперечливості економічних інтересів і фаза їх гармонізації в процесі подолання дефіциту визначального для темпів економічного розвитку ресурсу.

Исследованы закономерности взаимодействия технологических и общественных аспектов экономического развития, выделена фаза технологически детерминированного обострения противоречивости экономических интересов и фаза их гармонизации в процессе преодоления дефицита ресурса, определяющего темпы экономического развития.

The laws of interaction between technological and social aspects of economic development are investigated. Proposed technologically deterministic phase of acute contradictions of economic interests and the phase of harmonization in the process of overcoming the shortage of resources, which determines the rate of economic development.

Ключові слова: відносна рідкісність ресурсів, економічний розвиток, суспільні умови, економічні інтереси.

Актуальність теми статті. Дискусійність сучасної теорії соціально-економічного розвитку зумовлюється як динамічністю, мінливістю механізмів й рушійних сил зростання суспільного добробуту, так і надзвичайно складним поєднанням технологічних, організаційно-економічних, соціальних, культурних складових цього процесу. Зокрема, складний взаємовплив удосконалення технологічної бази виробництва, оновлення структури попиту на виробничі ресурси — з одного боку, та еволюції суспільних інститутів (механізмів узгодження економічних інтересів представників різних соціальних груп, засобів регламентації, супроводу та примусу до виконання контрактів тощо) — з іншого, набуває якісно нових рис, стає джерелом нових можливостей і перешкод досягненню цілей соціально-економічного розвитку.

Огляд наявних досліджень та виділення невіршеної частини проблеми. Ми виходимо з того, що зміни соціальної структури, форм узгодження економічних інтересів, системи економічної мотивації (тобто всіх суспільних аспектів економіки) виражають логіку розвитку економічної системи тією мірою, якою створюють умови для подолання нестачі провідного, на цьому етапі технологічного розвитку, ресурсу. Провідний — той, що є рідкісним відносно ін-

ших, наявний запас якого на цьому технологічному горизонті обмежує досяжний для суспільства рівень добробуту.

Сама по собі теза, що ресурс, наявний запас якого лімітує виробничі можливості, дефіцитний відносно інших, визначає характер економічних відносин й специфіку суспільних механізмів економічного розвитку, не є чимось новим. Ціла низка авторів, яких у вітчизняній літературі прийнято називати прибічниками технологічного детермінізму, виходять з того, що саме технологічна база суспільного виробництва детермінує більшість ознак, сутнісних рис суспільного життя на певному етапі розвитку економічної системи. Незважаючи на принципово різне бачення ролі суспільних інститутів, це положення об'єднує марксистський і цивілізаційний підходи до класифікації економічних систем. Наприклад, роботи У. Ростоу¹, Дж. К. Гелбрейта², класична теза Маркса про те, що рівень розвитку продуктивних сил визначає вимоги до економічних відносин, яким останні мають відповідати, або зазнають еволюційних чи реформаторських змін³.

Теза про відносну рідкісність ресурсів як основу ринкової сили їх власників та визначення ставки, за якою буде оплачуватись постачання таких ресурсів суспільному виробництву, також присутня в нео-

¹ Нуреев Р. Теория развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. — 2000. — №4. — С. 143.

² Дж. К. Гелбрейт Экономическая теория и цели общества /электронный ресурс: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl? type=in&links= ./in/galbraith/works/galbraith_w1.txt&img= bio_small.gif&name=galbraith

³ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. — М.: Политиздат, 1983. — 905 с.

класичній традиції⁴. В роботах авторів цього напрямку сформовано логічний ланцюжок: потреби суспільства, виявлені на ринку в платоспроможному попиті — технології перетворення ресурсів на блага для задоволення попиту і одержання прибутку — попит на ресурси, що в поєднанні із наявним їх запасом визначають їхню відносну рідкість — ринкова сила і доходність постачання відповідних ресурсів суспільному виробництву. Формалізовано така залежність відображається законом спадної граничної продуктивності в міру насичення виробництва певним ресурсом і тезою про тяжіння норми винагороди фактора саме до такої граничної продуктивності. Ми ж хочемо звернути увагу на той аспект, що лишився, здебільшого, поза увагою представників всіх цих напрямів економічної науки. Цей аспект — пряма залежність між мірою дефіцитності, нестачі лімітуючого ресурсу і мірою конфліктності, антагоністичності економічних інтересів, що формуються на відповідному етапі економічного розвитку. У роботах Маркса увага сконцентрована на загальних закономірностях розвитку, що виявляються лише в досить довгостроковій перспективі і не можуть пояснити мінливість напруги у відносинах між власниками різних ресурсів, циклічну динаміку поширення більш чи менш антагоністичних форм узгодження їхніх економічних інтересів. У роботах прибічників цивілізаційного підходу до етапізації економічного розвитку, моделі взаємодії технологічних та інституціональних складових економічних процесів значно краще придатні для пояснення відмінностей в темпах розвитку різних країн, проте не дають уявлення про загальну логіку поступального руху економічних систем. За використання цивілізаційного підходу картина розвитку на кожному етапі стає настільки специфічною, що загальні риси і рушійні сили цього процесу втрачаються за безліччю національних особливостей.

У межах неокласичного напрямку економічної науки розвиток суспільних інститутів взагалі залишається серед «інших рівних умов»: специфіка соціальної структури правил та процедур узгодження економічних інтересів вважаються лише чимось на зразок «тертя у фізиці», що перешкоджає закономірному руху ресурсів, благ і доходів. Останній описується законами «чистої» економічної теорії, нейтральної до суспільних умов та інституцій. Наприклад, положення про універсальний, незалежний від

суспільної форми організації виробництва характер законів «міжгрупового» розподілу. Для Кларка, Маршала, Джевонса, багатьох інших прибічників маржинальної методології закономірності, що регулюють розподіл ресурсів між альтернативними напрямками використання, мають абсолютно універсальний характер. Саме тому в якості теоретичного обґрунтування закономірностей розподілу ресурсів і споживчих благ між сферами альтернативного використання маржиналісти активно використовували «робінзонади» — моделі поведінки ізольованого від суспільства індивіда. І Кларк, і Маршал відзначали, що на відміну від більшості економічних законів (які зумовлені соціально і зберігають свою силу тією мірою, доки існують соціальні за природою умови їх чинності) закономірність спадної граничної корисності (яка визначає розподіл ресурсів між альтернативними напрямками використання) та закон спадної граничної продуктивності (який визначає пропорції поєднання різних ресурсів в процесі виробництва) є універсальними, «технічно детермінованими» й не залежать від суспільної форми, якої набуло виробництво на певному етапі розвитку⁵.

Мета статті — обґрунтувати авторське бачення економічного розвитку як взаємодії технологічних і суспільних складових економічної системи, коли дефіцитність, нестача певного ресурсу зумовлює формування суспільних інститутів, що забезпечують жорсткий економічний тиск (примус) з метою спрямування зусиль всіх учасників суспільного виробництва на подолання нестачі такого ресурсу. В міру зростання запасу такого лімітуючого ресурсу, появи його замінників відбувається гармонізація економічних відносин, жорсткі форми економічного примусу й диктат власників провідного ресурсу поступають місцем узгодженню економічних інтересів на засадах компромісу, обопільного обмеження інтересів власників різних ресурсів.

Виклад основних матеріалів статті. Кореляцію між гостротою нестачі певного ресурсу, що лімітує можливості економічного зростання, і мірою антагоністичності економічних інтересів, концентрацією економічної влади в руках власників такого провідного ресурсу можна побачити і в горизонтальному (в різних суспільствах в один час), і вертикальному зрізі економічного розвитку (порівнюючи різні етапи розвитку одного суспільства). При цьому така залежність простежується ще до початку індустріального

⁴ Кларк Джон Бейтс. Распределение богатства / Ассоциация российских вузов / Д. Страшунский (пер.), А. Бесчинский (пер.). — М.: Гелиос АРВ, 2000. — 367 с., Маршалл А. Принципы экономической науки., т. II. Пер. с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993 — 19,5 с. («Экономическая мысль запада». Для научных библиотек), Джоан Робинсон. Теорема Эйлера и проблема распределения / Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т. 3. Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа. 1999. — Электронный ресурс. Режим доступа: http://economicus.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=/in/robinson/works/robinson_w1.txt&img=works_small.gif&name=robinson

⁵ Кларк Джон Бейтс. Распределение богатства / Ассоциация российских вузов / Д. Страшунский (пер.), А. Бесчинский (пер.). — М.: Гелиос АРВ, 2000. — 367 с.

етапу розвитку людства. Так, одразу після переходу від домінування рабської праці до економічної мотивації, в умовах наявності значних масивів, незадіяних в господарському обороті землі, найбільш дефіцитним, таким, нестача якого найбільш гостро позначалась на добробуті суспільства, був ресурс безпеки. Чим більш гострою була нестача такого ресурсу (чим частіше селянство і ремісники потерпали від грабів та чим більш руйнівним вони були), тим більшою була концентрація влади в руках озброєної знаті, тим жорсткіші були умови відтворення всіх інших ресурсів, крім військової сили. Так само виразніше виявлялись відмінності в доступі до благ, у нормах споживання тих, хто постачав ресурс безпеки, і всіма іншими учасниками суспільного виробництва.

Там, де обмеженість території в поєднанні з темпами зростання населення зумовлювали більш швидке вичерпання незадіяних земельних ресурсів, де запас землі ставав визначальним обмеженням досяжних обсягів суспільного продукту, наочніше виявлялась тенденція концентрації переважної частки доходів, вирішального суспільного впливу і економічної влади в руках земельних власників. За поширенням певних форм узгодження суперечливих інтересів учасників суспільного виробництва традиційної аграрної економіки простежується необхідність поступового наближення суспільно необхідної ефективності використання землі до межі можливостей відповідного технологічного горизонту. При цьому, чим вираженішим був дефіцит землі, тим жорсткіше ставали вимоги до інтенсивності трудових зусиль безпосередніх виробників, тим більше концентрація економічної влади в руках власників землі дозволяла формуватись інститутам переважної реалізації економічних інтересів цієї суспільної групи, тим гостріше ставав антагонізм в системі економічних інтересів суспільства⁶.

За жорсткою експлуатацією найманої праці на етапі становлення індустріального капіталізму ми вбачаємо необхідність швидкого подолання нестачі матеріальних умов промислового виробництва, реалізації того величезного потенціалу, який давала економіці наука з кінця XIX ст. Тривалий, циклічний процес поширення благ індустріального капіталізму на широкі верстви населення відображає, на нашу думку, адаптацію економічних відносин, суспільних інститутів до зменшення дефіцитності капіталу та зростання впливовості особистісного ресурсу на результативність економічної діяльності. Певною мірою й сучасні трансформації провідних за економічним розвитком країн можуть бути пред-

ставлені як адаптація суспільних інститутів до нової системи значущості різних чинників виробництва для примноження добробуту суспільства. Підкреслимо, що лише певною мірою, бо через зростання вагомості неекономічної мотивації, творчої складової економічної діяльності, нематеріальних чинників виробництва сучасні трансформації мають якісно відмінну від попередніх історичних етапів природу. Ця природа відповідає новим відносинам економіки з іншими складовими суспільного життя.

Узагальнено таку підпорядкованість (адаптивність) соціальної структури та інститутів, що регламентують взаємодію між суспільними групами, можна визначити наступним чином. Закономірними, необхідними, такими, що набувають поширення та здатності до самовідтворення в суспільстві, стають ті відносини та інститути, які реалізують переваги щодо розподілу доходів та економічної влади власників ресурсів, які мають критичне значення для поліпшення добробуту суспільства. При цьому, спостерігається пряма залежність: чим більша нестача ресурсу, менше альтернатив його заміни іншими ресурсами (формально — вище гранична норма заміщення одиниці такого ресурсу іншими виробничими ресурсами) — тим більш виражено виявляється концентрація економічної влади і доходів у власників такого ресурсу, тим більшою стає диференціація економічного становища власників різних ресурсів. Ми вважаємо, що антагонізм економічних інтересів, конфліктність, жорсткість форм економічного примусу набувають тим більш домінуючого положення в економічній системі, чим більш виражена нестача, безальтернативна, провідна роль певного ресурсу, що обмежує можливості зсуву кривої виробничих можливостей суспільства далі від початку координат. Таким чином, діалектика взаємодії технологічних і суспільних аспектів розвитку може бути виражена послідовністю таких фаз, межі яких досить умовні, а перехід від однієї до іншої має недискретний характер.

Перша фаза — адаптація суспільних інститутів до яскраво вираженої нестачі певного виробничого ресурсу, яка полягає у концентрації економічної влади в руках власників такого ресурсу. Друга фаза — поступове подолання нестачі, дефіцитності такого ресурсу завдяки найбільш сприятливим суспільним умовам реалізації економічних інтересів його власників, зростають його запаси, відбувається насичення ним всіх сфер і галузей економічної діяльності. Третя — технологічно задана рідкісність, дефіцитність такого ресурсу зменшується, його роль провідного обмеження темпів економічного зростання

⁶ Див., наприклад, описи доіндустріального етапу економічного розвитку в Дж. Е. Раух, Дж. М. Майер, А. Філіпенко. Основні проблеми економіки розвитку — К.: Либідь. — 2003 — 688 с., або характеристики англійського типу землекористування в А. Маршал. Принципи економічної науки. Т. III. Пер. с англ. — М.: «Прогресс» 1993. — 22 с.

розвивається, відповідно, з'являються передумови для формування нових суспільних інститутів, що відображатимуть більш гармонійне, компромісне узгодження економічних інтересів різних соціальних груп, більш рівномірний розподіл доходів, розширення чинників соціальної мобільності, зростання різноманітності шляхів, джерел поповнення середнього і вищого класів суспільства. Межі такої «гармонізації» та соціалізації економічної системи задаються тривалістю існування технологічного горизонту, сукупності основних технологій («ядра продуктивних сил»), в якому суспільство досягає досить пропорційної забезпеченості потреб виробництва різними ресурсами, коли жоден з потрібних для розвитку факторів не має такої кричущої переваги за рідкісністю, як, наприклад, капітал в часи ранньої індустріалізації.

Потім зміни технологічних принципів, покладених в основу продуктивних сил суспільства, зумовлюють нові пропорції потреби в різних виробничих ресурсах, знов виділяється ресурс, подолання нестачі якого відіграє провідне значення для нарощення виробничих можливостей суспільства. Так, суспільні інститути знов відчувають тиск: вони мають трансформуватись так, щоб забезпечити пріоритетне задоволення інтересів власників такого ресурсу, створити суспільні умови для високих темпів нарощення його запасу в суспільстві — тобто послідовність описаних вище фаз повторюється знову.

Так, за всієї різноманітності національних моделей економічного зростання та умовності будь-яких визначених часових меж другу третину ХХ ст. у розвинутих країнах можна вважати періодом гармонізації економічних відносин. У цей час подолання дефіцитності капіталу, зростання набору альтернативних стратегій розвитку, використання яких дозволяло пом'якшити вплив нестачі капіталу на темпи економічного зростання, зумовило вирівнювання економічного становища власників різних ресурсів, розширення можливостей представників різних соціальних груп поліпшувати своє становище, незалежно від їх відношення до процесів накопичення капіталу.

Остання третина ХХ ст. і складний комплекс процесів, пов'язаних із якісними змінами в джерелах і механізмах економічного розвитку, ми трактуємо як процеси адаптації суспільних інститутів до нової структури потреб виробництва в різних ресурсах, нових вимог технологічних аспектів розвитку. Швидко формування нових джерел соціальної мобільності (зокрема, пов'язаних із доступом до інформації та провідних процедур її обробки), зростання економічної влади, сконцентрованої в руках носіїв економічно значущих знань, перетворення освіти на провідний чинник диференціації доходів — все це форми адаптації суспільних інститутів до вимог нового етапу технологічного розвитку.

Водночас, ми не схильні спрощувати взаємодію технічних і суспільних аспектів економічного розвитку, ігноруючи вагомий вплив суспільних інститутів на формування потреби економіки в різних виробничих факторах. Різноманітність національних моделей економічного розвитку, темпів економічного зростання та його суспільних результатів за достатньо рівних стартових умов, в яких різні економічні системи опиняються на етапі становлення нового технологічного горизонту, свідчить, що суспільні інститути є вагомим фактором галузевої спеціалізації та поширення технологій, які передбачають більші чи менші обсяги потреби в ключовому виробничому факторі. Наприклад, міра затребуваності ключового ресурсу економічного зростання останньої третини ХХ ст. — кваліфікованої праці — суттєво диференціюється навіть в групі розвинутих країн, а між групами країн різного рівня економічного розвитку має просто кричущі відмінності. Така диференціація інтенсивності попиту на кваліфіковану працю, відповідно, різний нормальний для певного суспільства рівень її винагороди, навіть за однакової технологічної бази виробництва пояснюється специфікою суспільних інститутів. Різні національні економічні системи по-різному адаптувались до поширення інноваційного типу розвитку, який передбачає насичення всіх сфер діяльності ресурсом кваліфікованої праці, становлення нової системи мотивації та відтворення особистісного ресурсу. Якщо провідні країни активно акумулювали особистий ресурс, перетворюючи кваліфікацію та мотивацію персоналу на провідний чинник конкурентних переваг і, відповідно, на головне джерело приросту доходів, то ціла низка країн пішла шляхом економії на вартості робочої сили. Ці країни спеціалізувались переважно на тиражуванні відомих продуктів і технологій, що не вимагали значного вмісту інноваційної праці, дозволяли зберігати ринки збуту без формування чисельного прошарку висококваліфікованих та високооплачуваних працівників (наприклад, деякі країни, що розвиваються, та переважна більшість країн колишнього СНД). Навіть серед країн, де розвинуті інститути відтворення особистісного економічного потенціалу зробили кваліфікований персонал провідним (найбільш затребуваним, високо оплачуваним та динамічно накопичуваним) ресурсом економічного розвитку, спостерігаються суттєві відмінності щодо механізмів подолання нестачі кваліфікованої праці.

Деякі країни забезпечували акумуляцію додаткових ресурсів у сферу відтворення висококваліфікованої праці, покладаючись, здебільшого, на ринкові механізми (за схемою: зростання норми відшкодування за інвестиції в освіту — розширення приватних інвестицій в освіту — розширення ресурсної бази освітньої галузі). Інші покладались більшою мірою на державні програми поширення освіти й сприяння зростанню винагороди за кваліфіковану працю.

Використання державного регулювання дозволяло збільшити масштаби коштів, що виділялись на розвиток соціальної сфери (освіти, медицини, соціального забезпечення), зробити ресурсне забезпечення їх діяльності менш залежним від коливання макроекономічної кон'юнктури, проте створювало серйозні проблеми з ефективністю використання таких коштів, ускладнювало і розривало зв'язок між потребами економіки й спрямованістю функціонування сфери відтворення людського капіталу.

Використання ринкових механізмів акумуляції ресурсів, необхідних для розширеного відтворення ресурсу кваліфікованої праці, ставило суттєві обмеження щодо масштабів коштів, які залучались для розвитку соціальної сфери, проте формувало високі стандарти соціально-економічної ефективності їх використання, зумовлювало безпосередній зв'язок потреб економіки й спрямованості функціонування сфери відтворення людського капіталу

В економічних системах, яким вдавалось створити достатньо дієві суспільні механізми спонукання до накопичення людського капіталу, формувалася місткий внутрішній ринок, потужний попит на освітні, медичні, страхові послуги. Це дозволило національному бізнесу відтворювати конкурентні переваги, пов'язані з високою кваліфікацією персоналу, та утримуючи провідні позиції на міжнародних ринках, перетворити міжнародну торгівлю на важливе джерело ресурсів економічного зростання, а механізми розподілу доходів — на джерело суспільного розвитку.

Таким чином, більш виважене бачення взаємодії технологічних і суспільних аспектів економічного розвитку передбачає розуміння того, що поява нових технологічних принципів, нової виробничої функції задає певні вимоги до суспільних інститутів (суспільних механізмів) розвитку щодо створення умов накопичення ключового для реалізації переваг таких технологій ресурсу. Проте, яка форма адаптації відбудеться в суспільстві, як, відповідно, трансформується попит на різні ресурси — залежить вже від інституціональної будови суспільства. Власне саме таке діалектичне поєднання технологічних і суспільних параметрів — специфічна, індивідуальна цілісність технологій і суспільних інститутів і формує власне національну модель економічного розвитку. При цьому не лише суспільні інститути, а й галузева структура, технологічна база виробництва і, відповідно, інтенсивність використання різних ресурсів, зокрема міра затребуваності ключового ресурсу розвитку певного технологічного етапу, є досить варіативними й виражають не лише загальні закономірності поступального розвитку технологічних укладів, а й специфіку форм суспільної організації певної країни.

Висновки. Діалектика взаємодії технологічних і суспільних аспектів економічного розвитку може бути відображена такою логічною схемою: набуття певним ресурсом значення визначального фактора, нестача якого обмежує можливості економічного зростання — створення сприятливих суспільних умов подолання нестачі ключового, для певного технологічного укладу, ресурсу розвитку завдяки надання пріоритетності реалізації економічних інтересів власників такого ресурсу — розширення запасу ключового ресурсу та поширення способів зменшення потреби в ньому — вирівнювання розподілу доходів та економічної влади між різними верствами суспільства (соціалізація економічних відносин) — набуття ролі провідного ресурсу новим фактором виробництва та, відповідно, загострення його дефіцитності — нова фаза загострення антагоністичності економічних інтересів.

Закономірними, необхідними з огляду на вимоги економічного розвитку, такими, що набувають поширення та здатності до самовідтворення в суспільстві, стають ті відносини та інститути, які реалізують переваги щодо розподілу доходів та економічної влади власників ресурсів, які мають критичне значення для поліпшення добробуту суспільства. При цьому спостерігається пряма залежність: більша нестача ресурсу, менше можливостей його заміни іншими ресурсами (формально — вище гранична норма заміщення одиниці такого ресурсу іншими виробничими ресурсами) — тим більш виражено виявляється концентрація економічної влади і доходів у власників такого ресурсу, тим більшою стає диференціація економічного становища власників різних ресурсів.

Різноманітність національних моделей економічного розвитку, темпів економічного зростання та його суспільних результатів за достатньо рівних стартових умов, в яких різні економічні системи опиняються на етапі становлення нового технологічного горизонту, свідчить, що суспільні інститути є вагомим фактором галузевої спеціалізації та поширення технологій, які передбачають більші чи менші обсяги потреби в ключовому виробничому факторі. Таким чином, більш виважене бачення взаємодії технологічних і суспільних аспектів економічного розвитку передбачає розуміння того, що поява нових технологічних принципів, нової виробничої функції, задає певні вимоги до суспільних інститутів (суспільних механізмів) розвитку щодо створення умов накопичення ключового для реалізації переваг таких технологій ресурсу. Проте, яка форма адаптації відбудеться в суспільстві, як, відповідно, трансформується попит на різні ресурси — залежить вже від інституціональної будови суспільства.